O‘SMIRLARDA AXLOQIY QAROR QABUL QILISH JARAYONINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi
o‘qituvchi Xasanova Umida Ozodovna

1. **ANNOTATSIYA:**Ushbu maqolada o‘smirlik davridagi shaxslarning axloqiy qaror qabul qilish jarayoniga xos pedagogic-psixologik xususiyatlar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Muammoning zamonaviy psixologiya fanidagi ilmiy-nazariy asoslari, jumladan L. Kohlberg, J. Piaget, J. Rest va boshqa mahalliy hamda xorijiy tadqiqotchilarning yondashuvlari umumlashtiriladi. O‘smirlik davriga xos kognitiv, hissiy-irodaviy va ijtimoiy omillarning axloqiy qaror qabul qilish jarayoniga ta’siri ko‘rib chiqiladi hamda ushbu jarayonni empirik o‘rganish uchun mos metodologik yondashuv (tavsiflovchi statistika, Student t-mezoni va Spirmen rang korrelyatsiyasi tahlili) taklif etiladi. Maqola PhD tadqiqotining nazariy-metodologik qismini shakllantirishga xizmat qiladi.

KALIT SO‘ZLAR:o‘smirlik davri, axloqiy qaror qabul qilish, axloqiy rivojlanish, moral judgment, kognitiv rivojlanish, ijtimoiy-psixologik omillar, Student t-mezoni, Spirmen korrelyatsiyasi.

KIRISH: Zamonaviy jamiyat sharoitida yosh avlodning axloqiy jihatdan barkamol shaxs bo‘lib shakllanishi davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘smirlik davri — bolalikdan kattalikka o‘tish bosqichi bo‘lib, bu davrda shaxsning o‘ziga xos dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va axloqiy ong shakllanadi. Aynan shu davrda o‘smir birinchi marta murakkab axloqiy tanlov vaziyatlari bilan mustaqil to‘qnashadi va bu tanlovlarni amalga oshirishda uning kognitiv rivojlanish darajasi, hissiy-irodaviy xususiyatlari hamda ijtimoiy muhiti (oila, tengdoshlar guruhi, ta’lim muassasasi) hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, o‘smirlarda axloqiy qaror qabul qilish jarayonining psixologik mexanizmlari hali yetarlicha chuqur o‘rganilmagan, xususan, mahalliy ijtimoiy-madaniy sharoitda bu jarayonga ta’sir etuvchi omillarni ilmiy asoslash zarurati mavjud. Tadqiqotning maqsadi — o‘smir yoshidagi shaxslarda axloqiy qaror qabul qilish jarayonining psixologik xususiyatlarini nazariy tahlil qilish va uni empirik o‘rganish uchun ilmiy asoslangan metodologik yondashuvni ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA MUAMMONING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI: Axloqiy rivojlanish muammosi jahon psixologiyasida uzoq tarixga ega. J. Piaje bolalar axloqiy ongining rivojlanishini kognitiv rivojlanish bosqichlari bilan bog‘lab, “heteronom” va “avtonom” axloq tushunchalarini kiritgan edi. L. Kolberg ushbu g‘oyani rivojlantirib, axloqiy fikrlashning uchta darajadan (pre-konvensional, konvensional, post-konvensional) va oltita bosqichdan iborat modelini taklif etdi, unga ko‘ra o‘smirlik davri odatda konvensional darajaga — ijtimoiy me’yorlar va boshqalar kutgan xatti-harakatlarga yo‘naltirilgan axloqiy fikrlashga to‘g‘ri keladi.

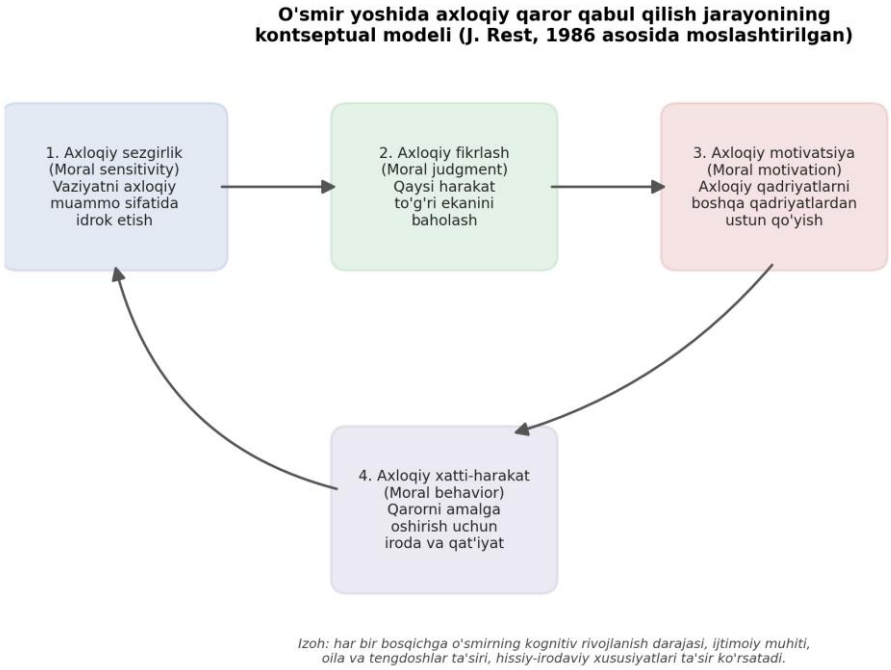
J. Restning to‘rt komponentli modeli (Four Component Model) axloqiy qaror qabul qilish jarayonini bitta akt sifatida emas, balki ketma-ket keluvchi to‘rtta psixologik jarayon — axloqiy sezgirlik, axloqiy fikrlash, axloqiy motivatsiya va axloqiy xatti-harakat sifatida talqin qiladi. Bu model zamonaviy tadqiqotlarda, jumladan yoshlar axloqiy ongini o‘rganishda keng qo‘llanilmoqda, chunki u nafaqat bilish (kognitiv), balki hissiy va irodaviy jihatlarni ham qamrab oladi.

N.Eyzenberg va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda proaxloqiy xulq-atvorning hissiy asoslari, xususan, empatiya va simpatiyaning axloqiy qaror qabul qilishdagi o‘rni ochib berilgan. Mahalliy psixologiya fanida esa E.G‘.G‘oziyev, M.G. Davletshin, R.Q. Sunnatova, B.R. Qodirov kabi olimlarning ishlarida o‘smir shaxsining shakllanishi, uning o‘z-o‘zini anglashi va ijtimoiy-axloqiy yetukligi masalalari yoritilgan. Shuningdek, so‘nggi yillardagi mahalliy

tadqiqotlarda o‘smirlarda deviant xulq-atvor omillari va empatiyaning namoyon bo‘lish xususiyatlari ham o‘rganilmoqda, bu esa axloqiy qaror qabul qilish mavzusi bilan uzviy bog‘liqdir.Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, axloqiy qaror qabul qilish — bu bir martalik kognitiv akt emas, balki shaxsning kognitiv, hissiy va irodaviy sifatlari, shuningdek uning ijtimoiy muhiti o‘zaro ta’sirida kechadigan murakkab psixologik jarayondir.

O‘SMIRLIK DAVRIDA AXLOQIY QAROR QABUL QILISH JARAYONINING KONTSEPTUAL MODELI

Yuqorida ko‘rib chiqilgan nazariy yondashuvlar asosida, o‘smirlik davriga moslashtirilgan axloqiy qaror qabul qilish jarayonining kontseptual modelini quyidagi 1-rasmda tasvirlash mumkin.

1-rasm. O‘smir yoshida axloqiy qaror qabul qilish jarayonining kontseptual modeli (J. Rest, 1986 g‘oyalari asosida muallif tomonidan moslashtirilgan)

Model to‘rtta o‘zaro bog‘liq bosqichni o‘z ichiga oladi: (1) axloqiy sezgirlik — vaziyatdagi axloqiy muammoni va uning boshqa odamlarga ta’sirini idrok etish; (2) axloqiy fikrlash — mavjud alternativalardan qaysi biri axloqiy jihatdan to‘g‘ri

ekanini baholash; (3) axloqiy motivatsiya — axloqiy qadriyatni boshqa raqobatdosh qadriyatlar (masalan, shaxsiy manfaat yoki guruh bosimi)dan ustun qo‘yish; (4) axloqiy xatti-harakat — qabul qilingan qarorni amalga oshirish uchun zarur iroda va qat’iyat. Har bir bosqichga o‘smirning kognitiv rivojlanish darajasi, oilaviy tarbiya uslubi, tengdoshlar muhiti va hissiy-irodaviy xususiyatlari ta’sir ko‘rsatadi, bu esa modelda teskari bog‘lanish (fikr-mulohaza) shaklida aks ettirilgan.

TADQIQOTNING TAKLIF ETILAYOTGAN METODOLOGIK ASOSLARI: PhD tadqiqotining amaliy (empirik) bosqichida o‘smirlarda axloqiy qaror qabul qilish jarayonining psixologik xususiyatlarini statistik jihatdan tekshirish uchun quyidagi metodologik yondashuv taklif etiladi. Tadqiqot dizayni qiyosiy-korrelyatsion xarakterga ega bo‘lib, ikki bosqichli statistik tahlilni nazarda tutadi.

1. Tavsiflovchi statistika

Yig‘ilgan ma’lumotlar (masalan, moslashtirilgan axloqiy fikrlash so‘rovnomasi yoki DIT-2 turidagi instrumentlar natijalari) bo‘yicha o‘rtacha qiymat, standart chetlanish, minimal-maksimal ko‘rsatkichlar va taqsimotning normalligi (Shapiro–Uilk yoki Kolmogorov–Smirnov testlari) aniqlanadi. Taqsimot normalligi keyingi bosqichda parametrik (t-mezon) yoki noparametrik (Spirmen) usulni tanlashni belgilaydi.

2. Student t-mezoni (guruhlararo qiyosiy tahlil uchun)

Agar tadqiqot ikki mustaqil guruhni (masalan, o‘g‘il va qiz o‘smirlar, yoki yosh guruhlari — 13–15 va 16–18 yosh) qiyoslashni nazarda tutsa va ma’lumotlar normal taqsimlangan bo‘lsa, mustaqil namunalar uchun Student t-mezoni qo‘llaniladi:

$$t = (\bar{X}_1 - \bar{X}_2) / \sqrt{(s_1^2/n_1 + s_2^2/n_2)}$$

bunda $\bar{X}_1$ va $\bar{X}_2$ — guruhlarning o‘rtacha ko‘rsatkichlari, s_1^2 va s_2^2 — dispersiyalar, n_1 va n_2 — guruh hajmlari. Olingan t-qiymat erkinlik darajasi ($df = n_1 + n_2 - 2$) bo‘yicha kritik qiymat bilan solishtiriladi, $p < 0,05$ darajasida statistik

ahamiyatlilik qabul qilinadi. Bu usul, masalan, jinsiy yoki yosh farqlarining axloqiy fikrlash darajasiga ta’sirini aniqlashga xizmat qiladi.

3. Spirmen rang korrelyatsiyasi (o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash uchun)

Agar ma’lumotlar tartib shkalasida bo‘lsa yoki normal taqsimotdan chetga chiqsa, o‘zgaruvchilar (masalan, empatiya darajasi va axloqiy fikrlash darajasi, yoki oilaviy munosabatlar uslubi va axloqiy motivatsiya) o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun Spirmen rang korrelyatsiya koeffitsienti qo‘llaniladi:

$$\rho = 1 - (6\,\Sigma d_i^2) / (n(n^2 - 1))$$

bunda d_i — har bir juftlik uchun ranglar farqi, n — kuzatuvlar soni. Koeffitsient −1 dan +1 gacha bo‘lgan diapazonda bo‘lib, uning ishorasi va kattaligi bog‘liqlikning yo‘nalishi va kuchini ko‘rsatadi.

Statistik tahlil SPSS yoki Jamovi dasturiy paketlarida amalga oshirilishi, natijalar jadval va diagrammalar (ustunli diagramma — guruhlararo qiyoslash uchun, sochilish diagrammasi — korrelyatsiya uchun) ko‘rinishida taqdim etilishi tavsiya etiladi. Ushbu bo‘limda keltirilgan formulalar va yondashuv — tadqiqotning keyingi, empirik bosqichida real tanlanma ustida qo‘llanilishi ko‘zda tutilgan metodologik asosdir; mazkur maqola doirasida aynan shu tanlanma bo‘yicha to‘plangan sonli natijalar keltirilmaydi.

XULOSA:O‘tkazilgan nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘smir yoshidagi shaxslarda axloqiy qaror qabul qilish — kognitiv, hissiy va irodaviy jarayonlarning uzviy birligida kechadigan, ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanadigan murakkab psixologik hodisadir. J. Rest modeli asosida ishlab chiqilgan kontseptual sxema ushbu jarayonni to‘rt bosqichli tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi va bu — keyingi empirik tadqiqot uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Taklif etilgan metodologik yondashuv (tavsiflovchi statistika, Student t-mezoni, Spirmen korrelyatsiyasi) o‘smirlarda axloqiy qaror qabul qilishga ta’sir etuvchi omillarni — jins, yosh, oilaviy muhit, empatiya darajasi kabi — statistik jihatdan asoslangan holda aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning keyingi bosqichida ushbu

metodologiya real tanlanmada qo‘llanilib, olingan miqdoriy natijalar alohida maqolada taqdim etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Piaget J. The Moral Judgment of the Child. London: Routledge & Kegan Paul, 1932.

2. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. San Francisco: Harper & Row, 1981.

3. Rest J.R. Moral Development: Advances in Research and Theory. New York: Praeger, 1986.

4. Eisenberg N. The Development of Prosocial Behavior. New York: Academic Press, 1982.

5. G‘oziyev E.G‘. O‘smirlik va o‘spirinlik psixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2005.

6. Davletshin M.G. Yosh va pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

7. Sunnatova R.Q. Shaxs ijtimoiy-psixologik yetukligi muammolari. Toshkent, 2009.

8. Rustamjonovna N.S. O‘smirlarda deviatsiya ko‘rinishlari va vujudga keltiruvchi omillari // Pedagogik tadqiqotlar jurnali. 2024. № 2(1). B. 171–175.

9. Narziyeva S. O‘spirinlik yoshida empatiyaning namoyon bo‘lishi va uning psixologik xususiyatlari // Pedagog. 2024. № 7(4). B. 320–327.

10. Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. 5th ed. London: SAGE Publications, 2017.